

ANNA BABICKA-WIRKUS

Wydział Nauk Społecznych, Akademia Pomorska, Słupsk
e-mail: ankababicka@gmail.com

**Peter McLaren, *Życie w szkołach.*
Wprowadzenie do pedagogiki krytycznej,
Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej,
Wrocław 2015, ss. 466**

Książka P. McLarena, *Życie w szkołach. Wprowadzenie do pedagogiki krytycznej* jest światowym bestsellerem o edukacji i została przetłumaczona na sześć języków. Przekładu na język polski dokonali: A. Dziemianowicz-Bąk, J. Dzierzgowski i M. Starnawski. Ta znakomita pozycja z pewnością wzbogaci polską myśl pedagogiczną i spowoduje zamęt wynikający z określenia się przez Autora jako rewolucyjnego pedagoga krytycznego, który jednoznacznie opowiada się za podejściem marksistowsko-humanistycznym (s.12). Wydanie w Polsce książki przepełnionej językiem marksistowskim jest projektem wysoce odważnym, gdyż – jak podkreśla T. Szkudlarek – w naszym kraju panuje swoista alergja na ideologię marksizmu i wszystko, co się z nią wiąże (2009, s. 226). Jednak w kon-

tekście innych współczesnych pozycji z zakresu pedagogiki dostępnych na polskim rynku książka P. McLarena rzuca odmienne światło na otaczającą nas rzeczywistość. Nietypowość ta wynika z zastosowania optyki marksizmu do oglądu systemu kapitalistycznego i uwikłanej wń szkoły i edukacji. Jest ważną perspektywą w analizowaniu procesów społecznych i edukacyjnych.

Celem, jaki P. McLaren postawił przed sobą, pisząc *Życie w szkołach*, jest próba odpowiedzi na pytanie: dlaczego pedagogika krytyczna jest konieczna w świecie zdominowanym przez ideologię neoliberalną, w którym państwo pod płaszczykiem normalności, oczywistości, przemycia najbardziej ujarzmiające i deprawujące człowieka kapitalistyczne wartości i reguły

postępowania? Czy cel ten został osiągnięty?

Książka *Życie w szkołach. Wprowadzenie do pedagogiki krytycznej*, poza wstępami (*Wstęp do wydania polskiego, Wstęp*), przedmowami (*Przedmowa, Przedmowa do wydania trzeciego*) i epilogiem składa się z pięciu części i aneksu, w którym zawarty jest wywiad z P. McLarenem przeprowadzony przez José Marię Barroso Tristána, a także informacje o rewolucyjnym pedagogu oraz indeks nazwisk przywoływanych się w tekście.

Część pierwsza książki nosi tytuł *Klasa – rozejść się*. Autor odwołuje się tu do dwóch definicji klasy – w znaczeniu społeczno-ekonomicznym i szkolnym. Klasa bowiem jest istotnym aspektem różnicującym ludzi w świecie kapitalizmu. Dzieli ona jednostki na właścicieli środków produkcji (kapitałiści – 1% społeczeństwa) i tych, którzy sprzedają swoją pracę (pracujący/robotnicy – 99% społeczeństwa). Jak stwierdza Autor:

(Kapitalizm ma – A.B.-W.) (...) *straszliwą zdolność psychologizowania głęboko zakorzenionych (choć warunkowych) hierarchii władzy i przywileju, przedstawiania ich jako homogeniczne i prywatne doświadczenia indywidualne. W rezultacie dziewięćdziesiąt dziewięć procent mieszkańców świata sądzi, że to wyłącznie oni sami są odpowiedzialni za swój ciężki los* (s. 28).

Pochodzenie społeczne, klasowe uczniów kształtuje ich codzienne doświadczenia, dlatego też powinno mieć istotne znaczenie dla nauczycieli i pedagogów, którzy z nimi pracują. Historia życia ucznia, jego codzienne doświadczenia są

ważne w przestrzeni oddziaływań pedagogicznych. Tę tezę P. McLaren próbuje udowodnić, w mojej ocenie z pozytywnym skutkiem, przez całą książkę. Nie można oddzielić ucznia od jego kultury ulicznej, rządzącej się odmiennymi regułami od kultury szkoły, która narzuca uczniom dominujące wartości, normy i zasady. Radykalny pedagog przykładą ogromną wagę do codziennych doświadczeń uczniów dla kształcenia i wychowania w szkole. Ten wątek jest bardzo rozbudowany (również w innych rozdziałach) i zaświadcza o wyjątkowości omawianej książki. Jednocześnie Autor dostrzega znaczenie nauki praktycznych umiejętności matematycznych, informatycznych, analizowania tekstów kultury itp. Jednak skupienie się na codziennych doświadczeniach ucznia pomaga uświadomić sobie młodemu człowiekowi jego pozycję w świecie, a także zapoznać się z najróżniejszymi kontekstami i aspektami wyznaczającymi to położenie. Można zastanawiać się, w jaki sposób wykorzystać to doświadczenie uczniów. McLaren podpowiada:

Doświadczenie można wykorzystać na zajęciach tematycznych poświęconych rozumieniu procesów gospodarczych, mediom i przekazywanym przez nie treściom, ekologii, umiejętnościom konsumenckim i innego rodzaju krytycznym umiejętnościom ważnym, gdy żyje się w nieregulowanym, globalnym kapitalizmie (s. 66).

Odwoływanie się w analizach do własnych doświadczeń pozwoli uczniom rozwinąć „język krytyki” i „język możliwości”. Przełoży się to z kolei na umie-

jętność krytycznej refleksji nad warunkami społeczno-gospodarczymi, w których żyją młodzi ludzie i na umiejętność krytycznego analizowania swojego położenia w świecie, a także relacji, jakie łączą jednostkę ze światem. Są to umiejętności niezbędne do świadomego uczestnictwa w rzeczywistości zawłaszczonej przez stosunki kapitalistyczne.

Znaczenie pochodzenia klasowego dla kształcenia i wychowania młodych ludzi ma również kolejny wymiar. Chodzi mianowicie o praktykę, działanie. Pedagogika, która zorientowana jest na praktykę, pozwala według P. McLarena (...) wyprowadzić teorie na ulice (s. 67). Autor formułuje następujący pogląd:

Twierdzą za Marksem, że jest konieczne, by nauczyciele dostrzegali sprzeczność „wolnej” i „powszechnej” edukacji w burżuazyjnym społeczeństwie, a także kwestionowali twierdzenie, jakoby edukacja mogła być „taka sama” dla wszystkich klas społecznych. Dopóki istnieją klasy, dopóty edukacja nie będzie „wolna” ani „równa”. Wierzę, że edukacja i kształcenie uczniów z klas pracujących muszą być powiązane z pracą wytwórczą i ze społecznymi stosunkami produkcji (s. 45).

Połączenie edukacji szkolnej z pracą wytwórczą jest zdaniem P. McLarena niezwykle istotne, szczególnie dla dzieci pochodzących z rodzin o niskim statusie materialnym, gdyż dla nich sama edukacja nie przyczyni się do zwiększenia szacunku *na ulicy*, czyli w gronie ich kolegów. Praca zaś niesie ze sobą wymiar satysfakcji materialnej, a także akceptacji przez grupę rówieśniczą.

P. McLaren przyjmując marksistowską perspektywę tragizmu ludzkiej kondycji, opowiada się za myśleniem dialektycznym. Według niego, teorię należy traktować jako formę praktyki i na odwrót. Jest to konieczne do dialektycznego odczytania świata i języka. Pedagogika krytyczna może spełnić ten postulat.

Pedagogika krytyczna to polityka rozumienia i działania, akt wiedzy, który ma na celu wpisanie codziennego życia w szerszy geopolityczny kontekst oraz budowanie kolektywnej samoodpowiedzialności na poziomie regionalnym, powszechnego braterstwa i międzynarodowej solidarności ludzi pracy (s. 39).

Część druga książki zatytułowana jest *Placz u zbiegu ulic*. Podtytuł zaś brzmi: *Ucząc w podmiejskim getcie*. Tytuł jest dosyć wymowny i odnosi się do usytuowania opisywanej szkoły. Jest to jedna ze szkół podstawowych mieszcząca się na ubogich przedmieściach Torontona, znanych jako *Jane-Finch Corridor* (nazwa pochodzi od zbiegu ulic *Jane Street* i *Finch Avenue West*), w której Autor pracował przez pewien czas jako nauczyciel. Rzeczownik „placz” został użyty zapewne w celu oddania charakteru opisywanej szkoły i doświadczeń zarówno uczniów, jak i osobistych przeżyć Autora.

Znaczną część *Plaču u zbiegu ulic* zajmuje dziennik pisany przez P. McLarena w trakcie jego czteroipółletniego pobytu w podmiejskiej szkole, usytuowanej w blokowisku, której populację stanowili w dużej mierze ciemnoskórzy uczniowie, imigranci, pochodzący z biednych, robotniczych rodzin, dotkniętych

niejednokrotnie problemem uzależnień, przemocy, bezrobocia. Zmagania młodego nauczyciela z tzw. trudną młodzieżą i z samym sobą, poznawanie ich codziennych problemów i nieprzystawalność wiedzy wyniesionej ze studiów pedagogicznych do realiów pracy w podmiejskiej szkole, stanowią nieoceniony wkład autora w refleksję pedagogiczną. To odmienne spojrzenie na szkołę jest rewolucyjne, jak określił to L. Boff w przedmowie do wydania trzeciego książki (s. 11). Odwróceniu uległ tu typowy sposób oglądu szkoły. A mianowicie, instytucja ta postrzegana jest przede wszystkim jako miejsce, w którym młodzi ludzie uczą się życia. Przyswajają sobie system aksjonormatywny oraz reguły, obyczaje, rytuały wytworzone przez dane społeczeństwo, aby móc w nim w odpowiedni sposób uczestniczyć. P. McLaren poprzez zabieg zamieszczenia w książce swoich zapisków z funkcjonowania w szkole ukazał, że jest ona miejscem tętniącym „prawdziwym życiem”. Codzienne doświadczenia uczniów i nauczycieli uwikłane są w kontekst klasowy, polityczny, płciowy, zatem nie można ich pominąć w procesie edukacji. Jest ważne, aby nauczyciel był świadomy uwikłania swoich uczniów we wskazane powyżej konteksty. Istotnym elementem krytycznej edukacji jest również to, aby nauczyciel zdawał sobie sprawę z własnych powiązań ideologicznych, rasowych, *genderowych*. Bez tego edukacja jest pozorem i nie przyczynia się do rozwijania upelnomocnionego podmiotu. Opiera się zaś na mitach, takich jak mit wyrównywania szans młodych ludzi, czy mit wszechstronnego rozwoju uczniów, o których

pisała także Maria Dudzikowa (2002). Jak pisze P. McLaren:

Nauczyliśmy się wierzyć, że formalnym celem naszego systemu edukacji, tego „wielkiego wyrównywacza” naszego społeczeństwa, jest pomoc uczniom z rodzin defaworyzowanych w budowie mostu nad przepaścią możliwości, jaka oddziela ich od dzieci z bardziej zamożnych środowisk. Niestety ten banalny pogląd więcej kryje, niż ujawnia. (...) funkcją systemu edukacji jest podtrzymywanie status quo, w tym istniejących nierówności społecznych (s. 210).

Tę funkcję może zmienić nauczyciel, który wyzbędzie się burżuazyjnych ideologii, zmieni sposób widzenia ucznia, wyzbędzie się stereotypów i zacznie dostrzegać fakt, że:

Źródła obecnej klęski (...) edukacji nie tkwią w genach czy postawach ubogich (uczniów – A.B.-W.), ale w niezdolności społeczeństwa do zmian ekonomicznych i społecznych struktur regulujących ich życie, a także w niezdolności do zbudowania społecznego uniwersum, które stanowiłoby alternatywę dla cmentarzyska kapitalizmu (s. 213).

Zapiski zawarte w *Plącu u zbiegu ulic* stanowią doskonałą ilustrację dla teorii omówionej w dalszych częściach książki. P. McLaren liczy na to, że spisanie jego doświadczeń z życia podmiejskiej szkoły, pozwoli (...) *srowadzić je (teorie – A.B.-W.) nieco na ziemię* (s. 220). Przez co wydawać się one będą czytelnikowi mniej abstrakcyjne.

Części od III do V zapoznają czytelnika z zagadnieniami wprowadzającymi do pedagogiki krytycznej. Omówiony w nich został szeroki kontekst społeczny, w jakim zachodzi kształcenie i wychowanie. Autor dokonuje tu obszernych analiz funkcjonowania społeczeństwa amerykańskiego, co ma istotne znaczenie dla zrozumienia roli, jaką szkoła odgrywa w podtrzymywaniu ładu społecznego. P. McLaren niejednokrotnie podkreśla, że ważne jest osadzenie praktyk edukacyjnych w aspekcie historycznym, kulturowym, gospodarczym, instytucjonalnym i ideologicznym. Bez tego szerokiego ujęcia nie jest możliwe rozwijanie ucznia jako pełnomocnionego podmiotu.

Pedagodzy krytyczni obecna i zbyt rzadko poddawana refleksji relację między szkołą a społeczeństwem. (...) Demaskują tezy pedagogiki głównego nurtu (...) Odrzucają tezę, że nauczanie może być procesem apolitycznym i światopoglądowo neutralnym. (...) Pedagogika krytyczna jasno zarysowuje polityczne wymiary edukacji, powtarzając, że szkoły służą głównie reprodukowaniu wartości i przywilejów elit (s. 230).

Z tego też względu na pedagogach, jak twierdzi B. Śliwerski (2015, s. 32), ciąży obowiązek wspierania młodego pokolenia (...) w *umiejętności odczytywania i interpretowania tego, co władze polityczne skrzętnie przed nim skrywają*.

Jednak szkoła oprócz ujarzmiania uczniów służy również ich wyzwoleniu. Ten drugi aspekt życia w szkole ma miejsce w aktach kontestacji, oporu uczniów, które sprzyjają naruszaniu,

a niekiedy wręcz odwróceniu istniejącego ładu. W takim ujęciu szkoły uwidacznia się typowe dla pedagogiki krytycznej podejście dialektyczne, które wyraża się w dostrzeganiu i analizowaniu współwystępujących sprzeczności.

Omawiany fragment książki ma charakter podręcznikowy. Nie jest to jednak typowo napisany podręcznik. W części trzeciej, zatytułowanej *Pedagogika krytyczna – najważniejsze zagadnienia*, Autor dokonuje analizy najważniejszych koncepcji pedagogiki krytycznej oraz kluczowych dla tego podejścia pojęć, takich jak: wiedza, klasa, kultura, hegemonia, ideologia, uprzedzenie, dyskurs, ukryty program, opór, kapitał kulturowy. Omówienie tych kategorii nie jest wyłącznie teoretyczne, P. McLaren sięga do własnych doświadczeń, zadaje pytania zmuszające do refleksji. Nie ogranicza się do podania suchej definicji, lecz próbuje pokazać szerszy kontekst danego zagadnienia. Można się zatem zastanowić, czy książka *Życie w szkołach* jest pozycją dla studenta pedagogiki, nauczyciela szkolnego, a może jest przeznaczona dla nauczyciela akademickiego, który posiada chociażby niewielką wiedzę o pedagogice krytycznej? Moim zdaniem, jest to książka skierowana do profesjonalistów, którzy mają wiedzę o pedagogice, socjologii, politologii, filozofii. Może być ona również przedmiotem analiz studentów studiów drugiego stopnia, którzy dysponują już podstawową wiedzę pedagogiczną. Dlaczego nie jest to książka dla każdego? Ze względu na wielowątkowość prowadzonych analiz oraz specyficzny język, który charakterystyczny jest dla pedagogiki krytycznej, a w szczegól-

ności dla jej nurtu radykalnego, rewolucyjnego. Taka narracja wymaga zatem czytelnika zaznajomionego z językiem pedagogiki.

W części czwartej, noszącej tytuł *Analiza*, P. McLaren odnosi się do kluczowych według niego kontekstów edukacyjnych, jakimi są rasa, klasa i *gender*. Zwraca również uwagę na mity edukacyjne, czyli na technologizację uczenia, mit równości szans edukacyjnych, mit kulturowej depriwacji, a także mit krzywej rozkładu normalnego. Pierwszy z tych mitów opiera się na poglądzie, że nauczanie powinno być procesem sterylnym, wyzutyk z kontekstu kulturowego i politycznego, a także oddzielnym od codziennych doświadczeń ucznia (McLaren 1982, s. 11. *W rezultacie wiedza, którą dostarczamy uczniom, przypomina junk food* (...)) (s. 294). Zaprzeczeniem tego mitu jest cała recenzowana książka.

P. McLaren stwierdza, że świadomość technokratyczna jest obecnie traktowana jako mechanizm służący uzdrowieniu szkół, ponieważ wchodzi do niej eksperci, programiści z programami naprawy i udoskonalenia nieefektywnych instytucji. Narzucają oni często nauczycielom, pod płaszczykiem usprawniania procedur i wzrostu efektywności, własne założenia epistemologiczne.

Mit równości szans jest zdaniem P. McLarena najbardziej niebezpieczny, ponieważ lokuje defaworyzację kulturową i ekonomiczną uczniów biednych, z klasy robotniczej w ich mniejszych zdolnościach intelektualnych, nie zaś w systemie i różnicowaniu ekonomicznym.

Kolejnym mitem jest kulturowa depriwacja. Opiera się on na założeniu, że

problemy edukacyjne i społeczne ucznia wynikają z jego „niedopasowania” do realiów społecznych. W wyniku działania tego mitu młodzi ludzie, którzy są wykluczeni ekonomicznie bądź pochodzą z grup mniejszościowych, otrzymują etykietkę „dewiantów”, gdy nie zachowują się zgodnie z wymogami nauczycieli z klasy średniej.

Mit krzywej rozkładu normalnego zakłada natomiast, że osoby normalne znajdują się w granicach średniej przeciętności wyznaczonej przez krzywą dzwonową. Jednostki, które odchylają się w prawo lub w lewo od granic normalności, (...) *mają ekstremalny status – są skażone, chore, niezgodne z naturą* (s. 298). Należy zaznaczyć, że krzywą dzwonową stosuje się dla zmiennych losowych, a – jak zauważa P. McLaren – ludzkie zachowania nigdy w pełni nie spełniają tego warunku. Z tego względu pedagodzy krytyczni dostrzegają manipulacyjne stosowanie rozkładu normalnego przez klasę dominującą, w celu reprodukcji nierówności społecznych i utwierdzenia społeczeństwa, że jednostki odchylające się od średniej są w pewnej mierze ułomne.

P. McLaren porusza także istotną kwestię dyskursu szkolnego głosu.

Uczniowski głos to nie tyle odzwierciedlenie świata, ile raczej „twórcza siła, zapośredniczająca i jednocześnie formująca rzeczywistość w ramach historycznie wytworzonych praktyk i relacji, ukształtowanych przez władzę kapitału”. Głos każdej jednostki został ukształtowany przez jej kulturową historię i wcześniejsze doświadczenia, (...) toteż w uczniowskim głosie poja-

wiają się znaczenia, których uczeń sam nie wytworzył. (...) Głos nauczycieli odzwierciedla wartości, ideologie, reguły, wykorzystywane przez nich w celu zrozumienia historii, kultury i podmiotowości uczniów. (...) często staje się medium dla podtrzymywania bądź kwestionowania procesu kształcenia. Ma zdolność do kształtowania nauczania wedle logiki emancypacji (s. 306–307).

Dla edukacji krytycznej istotny jest nie tylko głos ucznia, ale również nauczyciela, który, dzięki swojej refleksyjności, świadomości uwikłania ideologicznego, kulturowego, ekonomicznego, potrafi sprzyjać upelnomocnianiu się ucznia. Nauczyciel powinien być transformacyjnym intelektualistą, potrafiącym osadzić praktyki edukacyjne w kontekście politycznym. Taki pedagog postrzega uczniów jako podmioty krytyczne, posiadające umiejętność kwestionowania sposobów wytwarzania i dystrybuowania wiedzy oraz nadaje tej wiedzy krytyczny i emancypacyjny wymiar.

Część piąta (*Patrząc wstecz, patrząc w przyszłość*) po raz pierwszy ukazała się w polskim wydaniu *Życia w szkołach*. P. McLaren napisał ją, jak sam twierdzi, aby dostarczyć czytelnikowi kontekstu dla eksploracji nowych idei. Skupił się tu przede wszystkim na problemach trapiących społeczeństwo amerykańskie. Szeroko omówione są tu kwestie ideologii rasowego daltonizmu, reżimu białości, odżywiania, tendencji nacjonalistycznych, a także polityki zero-tolerancji, która stosowana jest głównie wobec kolorowej mniejszości. Poruszenie wskazanych zagadnień w kontekście

ich znaczenia dla działań pedagogicznych jest niezmiernie ważne, ponieważ zmusza czytelnika do zastanowienia się nad oczywistościami, które nie są wypowiedziane, a co za tym idzie – nie stanowią pola namysłu. Na przykład, poruszając problematykę rasy, myślimy o ludziach, którzy mają odmienny od białego kolor skóry. Dlaczego? Ponieważ bycie białym oznacza kogoś, kto nie podlega ograniczeniom narzuconym przez kolor skóry. Jak zauważa P. McLaren, powołując się na Angelę Harris: (...) *w naszym społeczeństwie tylko biali mogą sobie pozwolić na luksus bycia wolnymi od koloru skóry* (s. 359).

P. McLaren w swojej książce prezentuje wizję pedagogiki krytycznej, którą traktuje

(...) jako przestrzeń narracyjną burzącą wzory życia codziennego, idącą pod prąd zwykłych społecznych praktyk, wyzwającą pola okupowane przez kapitał. Pedagogika wyzwolenia musi tworzyć nowe możliwości wyłaniania się narracji. (...) Musi wrócić do historii o emancypacji oraz wolności i opowiedzieć ją na nowo (s. 328).

Recenzowana książka stanowi istotny wkład w rozwój wiedzy pedagogicznej. Jej nietypowość i nowatorstwo widoczne jest w każdej części tej lektury. Szeroko zakrojone analizy społeczno-polityczno-ekonomiczne rzucają odmienne światło na kondycję współczesnej szkoły, nie tylko amerykańskiej, lecz również polskiej. To podobieństwo uwiadamia się chociażby w mocno dyskutowanych na łamach prasy, w środowiskach nauczycielskich i akademickich kwestiach zwią-

zanych z edukacją pod klucz, bankową edukacją, testomanią, utowarowieniem edukacji na wszystkich szczeblach jej funkcjonowania, odradzaniem się w Polsce i innych krajach europejskich tendencji nacjonalistycznych. Aktualność tych kwestii w książce, której pierwsze wydanie ukazało się dwadzieścia sześć lat temu, świadczy o wyjątkowej wrażliwości i wnikliwości tego badacza.

Podsumowując, stwierdzam że Autor w pełni zrealizował cel, jaki postawił przed sobą. Udowodnił, że w świecie zdominowanym przez ideologię kapitalistyczną pedagogika krytyczna jest koniecznym elementem, który niesie ze sobą potencjał wyzwalań ludzi z reżimu niewypowiedzianych i nieuświadomionych form ucisku. Rozpoznanie i zrozumienie zniewalających praktyk systemu jest kluczowe dla dokonania zmiany istniejącego ładu. P. McLaren nie pisze tylko o tym, że należy krytycznie przeanalizować i dokonać zmian w systemie edukacji i w naszym postrzeganiu świata. Udziela również wskazówek, jak to zrobić. Jednym z podstawowych elementów jest zwiększenie samoświadomości nauczycieli odnośnie do ich uwikłań ideologicznych, poli-

tycznych, społecznych. Aby taka zmiana była możliwa, P. McLaren wzywa nauczycieli akademickich, aby dokonali zmian w swoim życiu, aby stali się gotowi kształcić przyszłe pokolenia transformacyjnych intelektualistów.

Musimy przestać bronić naszych osobnych enklaw w świecie akademii i wyjść razem na ulicę, budując pedagogikę totalnego wyzwolenia, razem z działaczami (...). Czas moralizowania, apologetyk, plotek i karierowiczostwa minął. Nadszedł czas działania (s. 377).

Bibliografia

- DUDZIKOWA M., 2002, *Mit o szkole jako miejscu „wszechstronnego rozwoju” ucznia. Eseje etnopedagogiczne*, Wyd. 2, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- McLAREN P., 1982, *The Technocratic Classroom*, Ontario Public School Teacher's Federation News, No. 4.
- SZKUDLAREK T., 2009, *Wiedza i wolność w pedagogice amerykańskiego postmodernizmu*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- ŚLIWERSKI B., 2015, *Edukacja (w) polityce, polityka (w) edukacji. Inspiracje do badań polityki oświatowej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.